

HEGYI KLÁRA

A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai

Az oszmán állam több, egyenként is fontos és hatásos módszer együttes alkalmazásával érte el azt, hogy a Balkán-félsziget szilárdan beépült a birodalomba. E módszerek egyike a félsziget népeinek militarizálása volt: a szerzeteseket is beleértve nem volt olyan társadalmi rétegük, amely kisebb-nagyobb mértékig ne kényszerült volna arra, hogy akár harcoló katonaként, akár valamilyen előírt segédszolgálattal erősítse a hadsereget. Ez utóbbi tennivalók – amelyekben kiemelt fontosságra jutott a belső rend, a közlekedés és az áruforgalom védelme, tehát egy valójában katonai feladat – ellátói szolgálataik ellenében teljes vagy részleges adómentességet élveztek; a szakirodalom privilegizált rájáknak nevezi őket.

A 15–16. századi balkáni katonaparaszti szervezetek egyik részét a törökök Kis-Ázsiából plántálták át európai tartományaikba (*jaják, műszellemek, jürükök, derbendzsik*), másik részük a Balkán-félszigeten született még az oszmán hódítás előtt, a hódítók csak átvették, megerősítették és sikerrel használták őket (*martalócok, vlahok, vojnukok, akindzsik*, illetve a balkáni-török találmány *dogandzsik*). E szervezetek közül a 16. század közepén néhány Magyarországon is megjelent. Időben elsőként a katonáskodó szabados parasztok, a *műszellemek* szervezetét állították fel az akkor még színmagyar lakosságú Baranyában, a hódoltság délnyugati határán. A műszellemeket minden adó alól felmentették, és arra kötelezték, hogy a szultáni hadjáratokban és a helyi harcokban lovasként fejenként vegyenek részt. A helyszíntől, a magyar népességtől teljesen idegen szervezet itt két évtized alatt elhalt.

A későbbiekben mindennemű balkáni katonaparaszti szervezet a magyarországi hódoltságnak csak abban a déli sávjában tudott tartósan fennmaradni, amelynek háborúkban kipusztult településibe nagy tömegű balkáni, délszláv és vlah keverék népesség költözött be a törökök által is elismert és felhasznált előjáróival, a kenézekkel és a primityurokkal együtt. A beköltözők etnikumát lehetetlen pontosan meghatározni, a nevek szerb–vlah keveréket mutatnak. A Duna–Tisza köze legdélibb részén, amelyet már az 1540-es évekre ez a népesség árasztott el, mind a paraszt-műszellemek, mind a paraszt-martalócok szervezetét felállították. Ezenfelül a Duna és a Tisza mellett futó utak őrzésére az 1550–1560-as évtized fordulóján négy pusztai falut teljesen adómentes műszellemekkel telepítettek be; a szolgálataikat megszábó rendelet ugyan nem ne-

vezi őket *derbendzsik*nek, azaz a közlekedési utak őrzőinek, szolgálatuk teljesen ennek a kategóriának felelt meg. Az 1570-es évekre a műszellem-szervezet a Bácskában is visszaszorult, a megmaradt katonaparasztokat a szegedi szandzsák várainak védelmére vonták össze.

Az 1570–1580-as években Somogyba, a koppányi szandzsák területére tömegesen, Tolnába, a simontornyai szandzsákba kisebb számban telepedett be a török forrásokban vlahnak nevezett, etnikailag szintén kevert balkáni népesség. Nyilvánvaló, hogy vlahként való meghatározása nem etnikumának, hanem jogállásának szólt, bár már ez sem felelt meg teljesen a 15. században lefektetett szabályozásnak. Hajdani, nagyméretű adómentessége helyére az általánosnál mérsékeltébb és átalányban fizetett teher, de mégiscsak adófizetés lépett, a vlahok egymást váltó, személyes katonáskodását pedig a közülük állított műszellemek hadi szolgálata helyettesítette. A betelepedők közösségét egy püspök és katonai előjárók, kenézek és tizedesek vezették.

A budai vilájet katonaparaszti szervezeteinek története röviden úgy foglalható össze, hogy ezeket az oszmán hatóságok mindenütt megszervezték az 1540-es években, amikor az elégtelen katonai megszállást kívánták velük erősíteni. A szervezetek csak eredeti talajukon voltak életképesek, ott, ahol a népesség balkáni betelepülőkre cserélődött ki. Az 1570–1580-as évekre a rendszerbe tagolt szabados parasztok száma a balkániak körében is csökkent, megmaradtak viszont a kenézek vezette, katonainak tekinthető keretek, amelyeket az oszmán hadvezetés bármire felhasználhatott: segítségével alkalmi és állandó katonákat egyaránt toborozhatott.¹

A hódoltság időben második tartománya, a temesvári vilájet jóval kisebb területet foglalt el, mint a budai. Ám amiatt, hogy népessége csaknem teljesen kicserélődött, etnikai változásait sokkal nehezebb nyomon kísérni, mint a balkáni telepések kisebb vidékeket érintő, bácskai és somogyi beköltözését. A vilájet forrásadottságai nagyon jók: az 1550–1570-es évekből a temesvári, a modavai (moldovai), a lippai (benne a pankotai/jenői) szandzsákról három-három, a csanádi és a gyulai szandzsákról két-két török összeírás maradt ránk, ráadásul egy részük kiadott.² A vilájet összes szandzsákjáról 1567–1569-ből maradtak az első össze-

1 Az eddigiekben azt a terjedelmesebb tanulmányt foglaltam össze, amely a balkáni katonaparaszti szervezeteket és ezek megjelenését vizsgálta a budai vilájetben. (*Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok* 135[2001] 1255–1311.) A továbbiakban ugyanezeket a szervezeteket tekintem át a temesvári vilájetben.

2 Az 1554., valamint az 1569. és 1579. évi összeírásból (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [= BOA] Tapu 290, 364, 579.) a két szandzsák településhálózatát *Engel Pál* rekonstruálta: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). Szeged, 1996. (Dél-alföldi Évszázadok 8.) A három defterből „Lexikon”-nak nevezett összesítést készített, amelyben a lakott és puszta helyek névváltozatait, fekvését és adózó háztartásaik számát tüntette fel; céljának megfelelően sem a népesség etnikumával, sem a nevek fölé írt megjegyzésekkel nem foglalkozott. Én az eredeti összeírások alapján ezekre figyeltem, a helyek azonosításában Engel Pált követtem. A csanádi és a gyulai összeírásokat *Káldy-Nagy Gyula* közölte teljes fordításban: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 15.), ill. *Uő*: A gyulai szandzsák 1567.

írások, a népességet ezek alapján kísérlem meg felmérni (ahol lehet, természetesen visszatekintve 1554-re).

A temesvári vilájet a Temesközt, valamint ettől északra a Maros–Körös közt foglalta el, Körösön a Fekete- és a Hármás-Körös folyását értve. Az 1566. évi török hadjárat után a területen hat szandzsák osztozott. A központi, temesvári szandzsákot, amelynek bégje maga a temesvári pasa volt, nyugaton a Temes, délen az Al-Duna, keleten a Karas határolta, északnyugaton viszont kiterébélyesedett, és Arad és Felnak térségében a Marosig ért. A temesvári szandzsák délkeleti végéhez a jóval kisebb területű modavai szandzsák csatlakozott, amely Orsovától Haram váráig a Duna széles északi partvidékét, Haramtól északkelet felé pedig a Karas menti síkvidéket és a Szörényi Érchegység nyugati lejtőit foglalta magában.

A temesvári szandzsák nyugati határától, a Temes alsó folyásától a Tiszáig, majd fel a Marosig, azt átlépve Orosháza magasságáig a csanádi szandzsák húzódtott. A tőle északra és északkeletre fekvő terület már a gyulai szandzsák, amely a Marostól a Hármás- és a Fekete-Körösig terjedt. Délen nem lépte át a Marost, a keleten hozzá csatlakozó lippai szandzsák viszont a folyó mindkét partjára kiterjedt. A temesvári szandzsák északkeleti és a lippai keleti, illetve az előbb pankotainak, később jenőinek nevezett, kis területű szandzsák kerületei, náhijéi nyúltak be legmélyebben az Erdélyi Fejedelemségbe: a vilájet keleti határa elkerülte a Temes felső folyását, Karánsebes és Lugos vidékét, majd Lugos fölött élesen keletre, onnan északra fordult, átlépte a Marost, bekanyarította a Deszni (Dézna) és Borosjenő körül és fölött fekvő vidéket, ezzel jócskán behatolt a Körösök közére is. A vilájet tehát elnyelte Torontált, Temest, Krassót, Szörényt, Csanádot, Aradot és Zarándot, és belekapott Békés és Bihar megye szélébe is.

E jókora terület népessége a 16. század közepéig csaknem teljesen kicserélődött. A Temesközbe a 15. században és a 16. század első felében ugyanaz a balkáni: vlahhal kevert szerb népesség érkezett dél és délnyugat felől, amely a Bácskát, majd Somogyot árasztotta el, és amely a század közepére gyakorlatilag elszerbesítette a Duna–Tisza–Maros közt.³ A terület keleti határvidékére a tártárjárás óta folyamatosan román betelepülők érkeztek, akik zömükben „nem a tulajdonképpen Erdélybe, hanem annak nyugati határvidéke külső, a magyar Alföldre néző oldalán épült várak (Miháld, Sebes, Zsidó, Halmos, Illyéd, Krassófő, Borzafő, Kövesd, Szád, Váradja, Világos, Deszni, Pankota, Súlyomkő, Valkó, Nyaláb, Aranyos, Kővár) uradalmaiba telepedtek be”.⁴ A felsorolásban

és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) Az általa közölt négy összeírás jelzete: BOA Tapu 365. és 580. A lippai (és a pankotai-jenői) szandzsák adóösszeírásait (BOA Tapu 292, 457, 578.) Fodor Pál szándékozik kiadni; az ő fényképmásolatait használtam, amelyeken a helységek egy részét már azonosította.

3 *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 20–22.

4 *Makkai László*: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: *Erdély története*. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 313.

egy sor olyan majdani náhije-székhely (török járási központ) – Krassó, Szád, Váradsja, Deszni, Pankota – akad, amelynek falvaiban a török összeírók román lakosságot regisztráltak.

A török összeírások vizsgálata csak a személynevekre alapozható, itt nincsenek – ahogy a budai vilájetből maradtak – külön listák vlah jogállású vagy más szabados falvakról. A modavai szandzsákban meg a csanádi és a temesvári nagyobb részében ismerős terepen mozgunk: a nevek ugyanazt a balkáni népességet idézik, amely a budai vilájet déli sávjába költözött be. Hosszabb helyi múltja már az első, 1554. évi temesvári török összeírásban szembetűnik, amelyben nemcsak a bácskaiakra emlékeztető, kis és szegény, láthatóan új telepek sorakoznak, hanem népes, megállapodott falvak is. A betelepedés még nem állt le. 1567-ben pl. a csanádi szandzsákban még 10 olyan pusztát írtak össze, amely 1579-re szerbekkel népesedett be. A balkániaktól megszállt vidékek névanyaga az 1560-as évek második felében csak azzal a helyi újdonsággal szolgál, hogy a családfők apai nevét az írások gyakran toldották meg az *-ity* képzővel, tehát nem Zsivko Laze-t vagy Sztepan Marko-t, hanem Zsivko Lazity-ot és Sztepan Markovity-ot írtak, ami azt valószínűsíti, hogy maguk az összeírók is szerbek voltak.

A vilájet keleti sávjának falvaiban a nevek részben vagy teljesen románra váltanak. Délről észak felé haladva a karasovai, bogcsai, marcsinai, bozvári, firdenai, bozsori, facseti, monostori, filipi, kaprivári, szádvidéki, husznai, váradsjai, kápolnai és déznai náhijék falvaiban többnyire román lakosokat írtak össze, akik nem a balkáni vlahok délszlávval kevert neveit viselték, hanem azokat a román neveket, amelyek a fogarasi urbáriumokat is megtöltik.⁵ E határvidéken maguk a falunévek is gyakran románok. 1569-ben a marcsinai kerület 54 lakott helyéből 25-nek a neve a román *-st* képzőre végződött, és a többi, vele szomszédos határ menti náhije falvainak is átlagosan a harmada viselt román nevet. E térség jellemzője az is, hogy falvai kicsik. Az előbb emlegetett marcsinai kerület 54 helysége között csak öt olyan akadt, amelyben 1569-ben 20 adózó háztartásnál többet írtak össze (egy ebből is város), 25-ben viszont a hánék száma tíz alatt maradt. A lippai szandzsák határszéli és Maros menti kerületeit szintén az apró falvak jellemezték (sok olyan hely volt, amelyben két-három családfőt írtak össze, akiknek bizony emiatt gyakran lehetetlen a nemzetiségét megállapítani). A románok betelepődése folyamatos volt. A temesvári szandzsák határszéli kerületeiben több olyan falut írtak össze 1569-ben, amelynek ismeretlen

5 D. Prodan: *Urbariile țării Făgărașului*. I. 1601–1650. Bukarest, 1970. Mutatóban a török összeírások leggyakoribb román nevei, ahogyan az arab betűs lejegyzésből kiolvashatók: Opre/Opra, Opris/Oprisa, Radul, Joan, Jon/Jun, Luka, Vlad, Roman, Rus/Rusz, Ilije, Tripon, Kriszta/Krisztia, Gavril/Gavrița, Janku/Jankul, Lup/Lupa/Lupul, Kracsun, Mircsa, Niku, Mikul/Mihul, Rad, Radvan/Radovan, Koszte/Kosztin, Kosztadin, Sztan (és sok változata: Sztanka, Sztonka, Sztankul, Sztancsul, Sztansa, a megszerbesített Sztanity), Avram, Doma/Toma, Lupsa, Bude, Groza, Baloban, Hancsul/Hankul, Dobra, Timofile, Oros, Lugozsan, Baric, Moldovan, Dancsul, Vancsa, Magura/Maguran, Moga, Mihuca, Balan, Maniu/Maniul, Petre (és sok változata: Petrisor, Petrisan, Petrika, Petrikoje, Petrovan), a Drag-gal kezdődő nevek: Dragan, Dragos/Dragosin, Dragoja, Dragomir stb., Prodan, Goga, Gavrisa/Gavriste, Roska, Dan, Serban/Sorban stb.

az előzménye, és nevét lakóiról kapta. Maldest falu mindhárom családfője a Maldes nevet, Percsest mind a hét családfője a Percse nevet, Zidelest családfői közül kettő a Zidele nevet, Golubest négy családfője közül három a Golub nevet, Uzjest falu mindhárom családfője az Uze nevet viselte.⁶

Az Al-Dunától a Marosig, a Tiszától a keleti hegyekig alig van viszont magyar falu, alig akad magyar lakos. Minden bizonnyal valóban hiányoztak, de megtörténhetett az is, hogy az írkokok a maradék magyarok nevét is gyakran szerbbe gyúrták. Legegyszerűbb megoldásként felcserélték a nevek sorrendjét, és jegyezték be Ambrus Ballagót, Endre Balokot vagy Gábor Vargát. Ezek az esetek nem okoznak gondot, ahogy az -ity képzővel ellátott magyar vezetéknevek sem: Gaspar Tolvajity⁷ a magyar Tolvaj Gáspárral azonos. Úgy látom, a magyarok kiválogatásának első, biztos szempontja a magyar vezetéknev léte, függetlenül attól, hogy az írkok szerbesítette-e. Olyan helyeken, ahol a lakosok magyarok vagy túlnyomóan magyarok maradtak, a vezetéknevek is tovább éltek. Még a muszlimokkal és balkániakkal megrakott Temesvárott is könnyű rátalálni azokra, akik biztosan magyaroknak tekinthetők: Herceg Lukácsra, Varga Gáspárra, Mészáros Jánosra, Sáros Tomásra, Garas Fábiónra, Ötvös Jákobra vagy Fejérvári Andrijásra.⁸

A gondok ott kezdődnek, ahol megszűnik a vezetéknev, és egyeduralkodóvá válik a balkáni névadás, amely a románokra is jellemző volt: a saját név és az apai név (szerbeknél gyakran -ityre végződő) kettőse. A csupa keresztnév között sok a magyar alak, összekeveredve szláv és román formákkal. Az adózó családfő pl. Mircsa Gyurity (ez melleleg Györgynek is olvasható), két fia János és Ambrus⁹ – mit kezdünk az ilyen, végtelen mennyiségben felbukkanó családokkal? A családnév nélkül álló, magyar alakú keresztnevűk olyan benyomást tesznek, mintha a népesség nem elhanyagolható része magyar maradt volna.

Sok olyan név volt használatban, amelyeknek arab betűvel egyformán írták a szláv és a magyar, ha volt, a román alakját is: Simon, Lázár, András/Andrijás, Filip, Tódor, Tomás, Lukács stb. E közös nevek számát tovább szaporította, hogy a temesvári tartományban balkáni és román környezetben a Petárral és a Radullal egyenrangú és gyakran adott keresztnév volt a János, az István, a Miklós, a Balázs, a Sándor és a Lackó, az erdélyi határszélen a Farkas és a Zsigmond is, és találkozunk más magyar személynevekkel is, amelyeket ritkábban, de mindegyre használtak. Ezek takarhattak maradék magyarokat, valószínűbb azonban, hogy csupán közösen használt nevek, esetleg „divatnevek” voltak, ahogy a románok körében kedvelt Farkas és Zsigmond esetében a névadási divatot érzem meghatározónak. A magyar, balkáni szláv és erdélyi román személynevek keverékében, amelyben már nincsenek vezetéknevek, egyedül a környezet

6 BOA Tapu 364, p. 392, 399, 400–401, 415.

7 BOA Tapu 457, p. 174.

8 BOA Tapu 579, p. 26.

9 BOA Tapu 457, p. 170.

milyensége segíthet. Egy rácoktól lakott falu Fabian Matity nevű családfője lehetett éppen magyar: Fábíán Máté is, de gyermekei és testvérei szláv neve és a falu többi lakosa ezt valószínűtlenné teszi. Egy főleg románok lakta faluban több családfő apai neve Imrity volt, Magul, Petar és Baksa keresztnéveik azonban legfeljebb azt a feltételezést engedik meg, hogy közös őstüket Imrének hívták.¹⁰

Ilyen esetekben, amikor a szerb vagy román lakosok közül csak néhányan viselnek magyar alakú vagy magyarra emlékeztető keresztnévet, a falut szerbnek vagy románnak veszem. Ha több olyan lakos akad, akinek magyar családneve vagy két generáción át magyar keresztnéve van, a magyarokat létezőknek, a falut vegyes lakosságúnak számítom. A módszerben sok az önkényesség, de nem találtam pontosabbat.

A 'még vannak' és a 'már nincsenek magyarok' közötti határ többnyire világos, ötven faluösszeírás átvizsgálása után az ember nem téved el attól, ha a balkániak és a románok tengerében mindegyre Jánosokkal és Farkasokkal találkozunk. Sok esetben azonban a legjobb igyekezet és tapasztalat sem vezet eredményre, mert az arab betűkhöz tartozó pontok elhagyása miatt a nevek szerbnek–románnak és magyaroknak is olvashatók. Példaként a három etnikum találkozásában fekvő tirgovistei náhije Varadinc nevű faluját említem, amelynek balkáni és román nevet viselő lakói között három család okoz gondot. Az első Doma János és fia, Bálint: a Toma/Doma a vidék egyik leggyakrabban előforduló neve, a magyaroknál család- és keresztnév, a balkániaknál és a románoknál személynév; a Bálintnak keresztelt fiú inkább magyar apát mutat. A másik két családfő ugyanazt az első nevet viselte: Buga (Juga?) István és Miklós. Nevük a szükséges pontok nemlétében a magyar Buga és a román Iuga is lehetett, s mint-hogy fiúgyermeket nem írtak melléjük, az utódok nevéből sem következtethetünk semmire.¹¹ A falut tíz adófizető család lakta, e három kétes eset miatt a helyet részben magyarok által lakottnak számítom, de egyáltalán nem biztos, hogy helyesen. Az pedig szláv és román nyelvészeti ismeretek hiányában – valószínű, hogy azok birtokában is – reménytelen, hogy egy falu közösségén belül szerbeket és románokat szétválasszunk, mert ha a helyet együtt lakták, a neveket is egyformán használták.¹² Ezért a következőkben csak annak megállapítására vállalkozom, hogy egy vidéket túlnyomóan balkániak vagy túlnyomóan románok laktak-e, és hogy tőlük nyugatra és északra hol kezdődik a magyar települések vonala.

10 BOA Tapu 292, p. 282, 287–288.

11 BOA Tapu 364, p. 346.

12 A szerb–román falvak egyike, a Karas mellett fekvő Jám lakói így festettek 1569-ben (BOA Tapu 364, p. 462.): Mihál Sztancsul és két fia: Joan – vagy Jovan – és Filip; Jankul Sztancsul; Petre Bogdan és fia: Kozma; Radoszav Radity és fia: Todor; Miklos Kriszta és fia: Baksa; Kracsun Radoszav és fia: Petar; Jakob Anka(?) és fiai: Petar és Imre; Radul Mocse; Lupis Istvan és fiai: Lupse és Joan; Dabriu Petar; Vukdrag Barat; Mikla Isztor(?). A falu román többségűnek látszik, de szerb nevű lakosai is voltak, néhány család nemzetisége pedig eldönthetetlen.

A Temesköz nagyobb, déli és központi része, a temesvári, csakovai, pancsovai, verseci (semliki), bogcsai és cserényi náhijék, valamint a Duna menti modavai és a Karas menti karasovai náhijék teljesen elszerbesedtek (közülük a keletiek elrománosodtak), csak Temesvár közelében maradt két, teljesen vagy részben magyar népességű folt. Az első a várostól nyugatra, a Bega nagy kanyarját övező, kiterjedt mocsarak északi partján volt található, és hat faluból állt. Eből a népes Csemejt, Köcsét (Kecsa), Csombolt és a közepes Papdit magyarok lakták, Vaját és Utvin városát részben ők.¹³ A másik településfolt Temesvártól keletre, a Bega mentén feküdt. Öt helységből állt, amelyekben balkániak mellett maradék magyarok is laktak: Gorna-Bisztra, Sebesfok, Veliki-Gyertyános, Stefan Szelo falvak és Rékas városa.¹⁴ E két településfolt mellett néhány nagyobb helyen, többségben náhije-székhely városban is, így Csákován, Iktáron, Marcsinán, Sárádon és Varjason¹⁵ tartotta még magát több-kevesebb magyar, ezek azonban egymástól elszigetelt helyek voltak, esetükben nem beszélhetünk magyar foltokról.

A temesvári vilájet nyugati sávját elfoglaló csanádi szandzsák nagyobb, déli fele – a becskerekai, becsei és galati náhijék, illetve a csanádi náhije délkeleti része – gyakorlatilag elrácsozott, csak a becskerekiben maradt három színmagyar falu: a népes Ötebő és a tőle nyugatra, egymás szomszédságában fekvő, középnagy Harkány és Udvarnak (ezeket némi erőszakkal a Temesvártól nyugatra fekvő magyar településfolt folytatásának tekinthetjük). A magyar és a balkáni etnikumot nem annyira a Maros, azaz egy nyugat–keleti vonal osztotta két részre, hanem egy képzeletbeli délnyugat–északkeleti vonal, amely (Török)Kanizsától Csanádon át Kovácsházáig húzódott, s amelytől nyugatra megmaradt a magyar lakosság, keletre viszont szaporodóban voltak a vegyes és tisztán balkáni lakosságú helyek. Csanádtól keletre a Maros déli és északi partján széles sávban szerb falvak sorakoztak. 1567-ben a négy náhijében összesítve 98 helységet vehetünk balkáninak, 44-et magyarnak és ötöt vegyes lakosságúnak.

A csanádi szandzsáknak a Szeged–Csanád közötti Maros-szakasz fölött elterülő részével indult a temesvári vilájetnek az az alföldi, északi peremvidéke, amely megőrizte magyar népességét. E zóna kelet felé a gyulai szandzsákba lépett át, amelynek északi kerületeiben, a békési, a gyulai és a zarándi náhijékben, valamint abban a néhány faluban, amely már Biharban feküdt, mindenütt magyar népesség élt. A magyar településsáv a lippai szandzsákban sem szakadt meg, de erősen megritkult: a Fehér-Köröstől délre a világosi, a pankotai és a feltóti náhijékben erős kisebbségbe szorult, a Fehér-Köröstől északra a jenői és a déznai náhijék többségben maradt magyar falvaiban folytatódott. Fontos, mert az eddigi felfogást valamelyest korrigálja, hogy a Maros nem működött népeket szétválasztó határfolyóként. Csanádtól a vilájet keleti határáig nemcsak déli, hanem északi parti sávja is teljesen elszerbesedett – keleten elrománosodott –, és

13 BOA Tapu 364, p. 41–45, 69.

14 Uo. p. 94–96, 113, 117.

15 Uo. p. 80, 105, 142, 324, 373.

ez az északi sáv sem korlátozódott a folyó szűken vett mentére. A lippai szandzsákban az északi partot négy náhije, nyugatról keletre haladva a paulísi, a kaprucai, a varadjai és a husznai kerület szegélyezte, s ezek kerekítve 140 lakott helye közül csak hármat vehetünk magyar, 27-et magyarokkal vegyes lakosságúnak. Az 1560–1570-es években tehát a balkáni népesség Csanádtól keletre teljes hosszában átlépte a Marost, és ellepte a tőle északra fekvő falvak széles sávját.

A vilájet keleti határvidéke – ahogy röviden már kitértem rá – a betelepülő románok lakhelye lett. Annak, aki a személynevek alapján próbál véleményt formálni a lakosok nemzetiségéről, ezen a vidéken támad a legtöbb gondja.

A temesvári szandzsák keleti náhijéi területükben is kicsik voltak, és falvaik is kis lélekszámúak. 1569-ben a firdenai náhijében átlagosan 10,6, a bozváriban 10,5, a bozsoriban 7,8, a marcsinaiban 11,7, a facetiben 10,2 adózó háztartás élt egy lakott helyen. A lippai szandzsáknak a Marostól északra fekvő, határszéli kerületeiben a falvak még kisebbek. Példaként a legkeletibb náhijét, a kápolnait néztem meg alaposabban.¹⁶ 1567-ben 51 lakott helyet írtak össze benne, amelyeknek három legnépesebbikében is csak 10, 11 és 12 család élt. A zöm, 38 falu az egy-öt hánés kategóriába tartozott, leggyakrabban három család jelentette az egész lakosságot. Az 51 lakott hely mindegyikére átlagosan 4,2 háztartás jutott.

Tíz olyan helyen, ahol az összeírt egy-két-három családfő olyan nevet viselt, amelyet szerbek, románok és magyarok egyaránt használtak, értelmetlen a néhány lakos nemzetiségét találgatni. A nevek átírása (ebben nem voltam mindig biztos, így az eredmény néha kétséges) után úgy találtam, hogy a maradék 41 faluból 16-ot románok laktak, 17-et románok és szerbek, 8-at románok és magyarok vegyesen; szerb–magyar együttlakással nem találkoztam. Ez megerősített abban a tapasztalatomban, amely Somogytól a Bácskán át egészen az erdélyi határszélig érvényes: a megmaradt magyarok csak nagy ritkán éltek együtt a beköltöző balkániakkal, elsősorban szerbekkel. A temesvári vilájet keleti határához közeledve viszont egyre több maradék magyarral találkozunk, akik – kevesen lévén tiszta magyar falvak életben tartásához – románokkal laktak együtt.¹⁷ A török–erdélyi határvidék falvaiban gyakran éltek együtt románok és magyarok.

A Temesközt 1552-ben megszálló törökök erre az etnikai alapra építették fel a vilájet katonaparaszti szervezeteit, és – ahogy az összeírásokat bevezető törvénykönyvek mindegyre emlegetik – azokra az intézményi alapokra, amelyeket még János király és Petrovics Péter raktak le. A temesvári és a modavai szandzsák első, 1554-ben készült adóösszeírása azt mutatja, hogy a rendszer ekkor már készen állt, a későbbiekben csak terebélyesedett, illetve kategóriái részben átalakultak.

¹⁶ BOA Tapu 457, p. 113–129.

¹⁷ Mutatóban a kápolnai náhije elsőként összeírt, román–magyar faluja, Musztest lakói: Kara János; Muszte Sztan (ő a falu névadója) és fia: János; Magyar Farkas; Szas Joan és fiai: Mika és Ivanis. Tapu 457, p. 113.

Az összeírásban többféle katonaparaszti kategóriával találkozunk, amelyekkel a két szandzsák törvénykönyvének utolsó bekezdései is bőségesen foglalkoznak. Az első csoportba a keresztény szpáhik tartoznak, a másodikba a kenézek és a primityurok, a harmadikba a műszellemek és a magyarázat nélkül hagyott szabadosok (*muafok*), a negyedikbe a „huszárok”, az ötödikbe a solymászok és a martalócok, végül a hatodikba a derbendzsik.

A keresztény szpáhikról pusztán létükön kívül alig valami derül ki a forrásból, velük a kánunnáma sem foglalkozik. Az összeírásba hat keresztény szpáhít és egy „volt szpáhít” jegyeztek be, majd a birtokok ezt követő, 1556. évi kiosztását rögzítő timár-defterbe is nyolcat: két ziámet- és hat timár-birtokost.¹⁸ Azt várhatnánk, hogy a kétféle defterben szereplő szpáhik azonosak, de csak egyetlen ember, a Dentán lakó Radics Palkovity szerepel mind az adóösszeírásban, mind a birtokosok között.¹⁹ Az eltérésről azt feltételezem, hogy a városi és falusi lakosok névsoraiban a birtok nélküli szpáhikat jelölték meg, hogy rögzítsék adómentességüket, míg a timár-defterek a tényleges birtokosokat tartalmazzák, akiket viszont az összeírásokban nem szerepeltettek.

Az adóösszeírásban és a timár-defterben fellelhető, összesen 15 keresztény szpáhi feladata – azon kívül, hogy mozgósítás idején szpáhiként természetesen hadba kellett vonulniuk – a jelek szerint megegyezett a kenézek egyik legfontosabb megbízatásával: a kipusztult falvak újratelepítését vezényelték. A timár-defterbe bemásoltak egy 1556. január 14–február 2. között kelt szultáni rendeletet a következő tartalommal:²⁰ Petko Pavity vojvoda elpanaszolta a Portán, hogy a temesvári szandzsák központi náhijében 10 000 akce jövedelmű timár-birtokra kapott kiutalást, ám a szandzsák összeírása után nem akadt elegendő birtok, neki nem jutott, ezért várakozási állományba helyezték. A rendelet arra utasította az összeírást és a birtokok kiosztását irányító Halil béget, hogy Petkónak elnéptelenedett falvakból állítsanak össze egy tízezer akcét érő birtokegyüttest, ő pedig gondoskodjék a helyek betelepítéséről. S valóban, Petkó Pavity a verseci náhijében kapott négy, falunak nevezett, de néptelen helyet: Lácina Szelistét(?), Gorna Beloberget, Kuruscicát és Izbistét, amelyeket 1554-ben össze sem írtak, vagy pusztaként szerepeltettek, másfél évtized múlva viszont a vojvoda szorgos munkájának köszönhetően már lakottak.²¹

A privilegizált rájának a keresztény szpáhik után legrangosabb rétege a kenézeké. 1554-ben a temesvári és a modavai szandzsákban összesen 25-en voltak,²² akikből négyen városokban (Temesvárott, Csákován, Kevevárban), a többiek falvakban laktak. A törvénykönyv rájuk vonatkozó fejezete részletesen

18 BOA Tapu 298, p. 24, 38–43.

19 BOA Tapu 290, p. 260 (a Radics *-ics* végződését az írnok kifejejtette), ill. Tapu 298, p. 41.

20 Tapu 298, p. 38. a birtokegyüttes: p. 42.

21 Engel P.: i. m. 84., 28., 80., 68.

22 Nem lehetetlen, hogy egy-két emberrel többen. Az adóösszeírás névsoraiból, a nevekkal gyakran összefolyó bejegyzésekből kell őket kibogarásznunk, és a névsorok többszöri átnézése sem biztosíték arra, hogy valamennyit megtaláljuk.

meghatározza feladataikat.²³ „A vilájetbeli náhijék előljárói [*kethüdái*], akik kenéz néven ismertek, az ország felvirágoztatásában, a dzsizje összegyűjtésében, a rája adóinak behajtásában segédkeznek, ezért János király és Petrovics idején adómentesek voltak. A vidék benépesítése és felélesztése az ő érdemük. Ha a világ menedékéül szolgáló padisah vagy a szandzsák kormányzói valahova hadjáratot vezetnek, a kenézek is lóval, megfelelő ruházatban, dárdával, pajzzsal és minden kellő hadiszerrel kötelesek a hadjáratához csatlakozni, szükséges ideig a hagyományos módon abban szolgálni, amiben ne legyen hanyagság és könnyelműség. Az új szultáni defterbe bejegyeztetett, hogy a többi kenézéhez hasonló adómentességet élveznek.”

Amíg a kenézeket körzeti, a primityurokat falusi előljáróknak nevezi a kánunnáme, és az ő kiváltságait is János király és Petrovics Péter idejére vezeti vissza. Őket nem kötelezi telepítések szervezésére (bizonyára részt vettek bennük), azt írja róluk, hogy „a padisahi jövedelmek begyűjtésében, a vilájeten belül [garázdálkodó] hajdúk és haramiák felkutatásában és a felséges hadjáratokban való részvételben buzgólkodnak”. Hadba vonulásukról ugyanúgy rendelkezik, mint a kenézekéről; lehet, hogy a megfogalmazás csak sztereotípiá, hiszen egy kis rác falu ágrólszakadt előljárójáról nehéz elképzelni, hogy képes volt lóval, előírt fegyverzettel és ruházatban katonáskodni. Végül a szabályozás azzal a szokásos mondattal zárul, hogy mindezért a szolgálatért a primityurok szokásos adómentességét élvezik. A kenézekéhez képest az ő számuk mérsékelte: 1554-ben mindössze 17 faluban írtak össze egyet-egyet.

A Dunántúlon és a Duna–Tisza közén megismert szabados katonaparasztok többi kategóriájával a temesvári vilájetben csak elvétve találkozunk. Tíz műszellem, négy, közelebről nem meghatározott szabados (*muáf*), négy falun lakó martalóc és négy solymász (*dogandzi*), összesen 22 mentes paraszt képviseli őket. Ekkor, temesközi uralmuk kezdetén – a kánunnáme szerint szintén János király és Petrovics korának örökségeként – a törökök átvettek viszont egy népes katonaparaszti réteget, a huszárokat. Velük sem ekkor vagy később a Balkánon, sem később a temesvári vilájetben sehol nem találkoztam; korai, egyszeri megjelenésük egyrészt azt bizonyítja, hogy az oszmánok valóban könnyedén alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, ha értelmét látták, másrészt azt is mutatja, hogy az örökölt adottsághoz csak addig ragaszkodtak, amíg a maguk intézményei közül nem találtak jobbat.

A kánunnáme szerint „a nevezett vilájetben élő gyaur lovasokat” (*kjáfir atlaszu*) nevezik huszároknak, akiknek kötelességei és mentességei megegyeznek a primityurokéival, tehát békében a belső rendre vigyáztak, háborúban katonáskodtak, amiért teljesnek látszó adómentességet élveztek. Az adóösszeírásba 32 helyen, zömmel falvakban összesen 89 huszárt jegyeztek be, akik kivétel nélkül délszláv nevet viseltek.

Az eddig felsorolt kategóriák összesen 168 szabados, szultáni irattal kinevezett, az adók alól teljesen vagy részlegesen felmentett parasztot foglaltak maguk-

23 BOA Tapu 290, p. 7–8.

ba. Ezek az egyénekként privilegizáltak egy-két kivételtől eltekintve mind családfők voltak, és négy magyart leszámítva mind balkániak. A négy magyarból hárman Temesvár lakosai, akik kevert etnikumú, muszlimokkal is elegy városrészekben laktak: Szabó Petre és Szabó Dimitre nős lakosok, valamint egy bizonyos Mónár(?) András nőtlen fia, Tomás, mindhárman műszellemek. A negyedik feltételezett magyar, Bárány(?) Ferenc az Iktárhoz tartozó Ohában élt, ő „korábban szpáhi volt” (kérdéses, hogy megtartotta-e mentességét).²⁴ A helyben talált adottságok tiszteletének jegyében a bozsori náhije két településén hat magyar nevű lakos neve fölé jegyezte az írnok a magyar „nemes” szót,²⁵ de e pusztá és biztos tényen túl nem állapítható meg, hogy ez járt-e számukra valamilyen hasszonnal. A későbbi temesvári összeírásokban egyetlen privilegizált magyarral sem találkoztam.

A másik általános tapasztalat, amit a későbbi források csak megerősítenek, hogy balkáni katonaparasztok a temesvári vilájet déli felében és központi részén bukkantak fel számosabban, többségük a temesvári, a csákovai, a pancsovai és a verseci (semliki) kerület falvaiban élt, észak felé haladva egyre ritkábbá váltak.

1554-ben testületi mentességet nyolc olyan helység élvezett, amely fontos és veszélyes útszakaszokat (leggyakrabban a Temesvárról a harami kikötőbe vezetőt), átkelőket, hidakat és kikötőket védett, azaz szabályos derbendzsi-feladatokot látott el, még ha magával a státusszal ekkorra csak hármat ruháztak is fel. E helyek fele város, fele falu, az összeírás sorrendjében Sárád, Denta, Lec, Pancsova, Keve, Jaszenova, Uzsdinc²⁶ és Kuszity.²⁷ Adómentességük általában részleges; már felbukkan az a gyakorlat is, hogy a helység a családok számánál kevesebb adóegység után fizetett egyes adók helyett átalányt, a többi alól felmentették (ilyen pl. Pancsova).

1554-ben a Temesköz nagyobb részét elfoglaló temesvári és modavai szandzsákban 11 620 adóegységet (*hánét*) írtak össze,²⁸ a teljes népesség a 168 egyéni adómentessel együtt (akiket nem számítottak be a településenkénti háne-szám-ba) 11 788 háztartásra növekszik. A nyolc derbend-jogú helységben összesen 476 adófizető család élt, ez a 168 fejenként felmentett családfővel együtt 644 teljesen vagy részben adómentes katonaparaszti háztartást ad, ami azt jelenti, hogy a szabados katonaparasztok a népesség 5,5%-át tették ki.

Ugyanebben az évben a lippai szandzsák első összeírása is elkészült.²⁹ Itt az alap a rengeteg apró falu és a részben román lakosság volt. A szemlélőnek első látásra az a benyomása támad, hogy – hiába tartott a románok bevándorlása már

24 Uo. p. 9, 14, 18, 155.

25 Uo. p. 234 és 243.: Bozsor városában Magyar András, másik Magyar András és Magyar János nős nemesek, Szurdok faluban Pokol Mihály nőtlen fia, László, valamint Bozsor János és Bozsor Miklós nős nemesek.

26 Úgy látszik, a mikrofilmről hiányzik egy dupla lap felvétele, ezért lehet, hogy nem Uzsdinc, hanem egy ismeretlen, kimaradt falu.

27 BOA Tapu 290, p. 92, 262, 266, 279, 289, 339, 350, 363.

28 Engel P.: i. m. 186.

29 BOA Tapu 292.

évszázadok óta – a vidék lakott helyeinek egy része talán nem is igazi falu, csak amolyan átmeneti, néhány családnak otthont adó szállás. A későbbi összeírások ezt cáfolják, mert a falucskák zöme 1579-ben is élt, és az is stabilizálódott népességet mutat, hogy 1554-ben 50 településen összesen 56 pravoszláv papot írtak össze (magyar helyeken összesen 5 magyar papot). A kis lélekszámú falvak túlsúlya itt mégis másként alakította a paraszti katonáskodást és a privilegizált rája sorsát, mint a Temesköz elszerbesegett belsejében.

Az 1554-es lippai összeírásba mindössze 20 szabados parasztot jegyeztek be: egy-egy szpáhit és kenézt, négy martalócot, hét-hét műszellemet és huszárt (a húsz emberből négyen magyarok voltak). Az egész szandzsákból egyetlen helyet, a Maros menti Szevdin városát építették bele a derbend-hálózatba: lakói részleges adómentességért kikötői szolgálatot láttak el.³⁰ A szabados parasztok alacsony számán belül különösen a kenézek hiánya tűnik szembe. Csaknem lehetetlen, hogy a románok kenézeit, akiket a Magyar Királyság egyrészt katonákként, másrészt telepítőkként régóta használt, az oszmánok ugyanezekre a feladatokra nem vették igénybe.

A temesvári és a modavai szandzsák következő összeírásának idejére, 1569-re³¹ jócskán megváltoztak a szabados kategóriák. A szpáhit megmaradtak, de három részre tagolódtak. Egy részük neve fölé az írrok csak annyit írt, hogy szpáhi (két esetben *merd-i timár*), másik részük neve fölé, hogy várakozási állományban lévő (*mázul*), tehát birtokra váró szpáhi, a maradékról pedig azt jegyezte meg, hogy szpáhi fia (*szipáhizáde*). E két utolsó kategória keveredik: ugyanaz az ember az összeírásban mázul szpáhi, a szabadosokat felsoroló külön listában szpáhi-fi (vagy fordítva). Ami nem meglepő, hiszen a szpáhi fia elvben apja birtokjogának örököse volt, s amíg nem találtak neki kezdő javadalmat, várakozási állományban tartották. Az a benyomásom, hogy keresztények esetében a hatóságok nem siettek üres birtokot találni, a szpáhi-fiak várakozási állománya végtelenül elhúzódott, a várakozó a szpáhi jogállásból csak az adómentességet élvezte, amit a katonáskodási kötelezettség jócskán megkeserített. A háromféle szpáhi közös jellemzője, hogy mind szultáni kinevezéssel (*ba berát*) nyerte el státusát, és minden adó alól mentes volt. Összesen 31, többféle módon nevezett szpáhi szerepel az összeírásban, kettőt pedig az ennek alapján készült timár-defterben lelünk fel,³² összes számuk tehát 33. Önmagáért beszél, hogy az előző összeírás óta eltelt másfél évtized alatt a névleges keresztény szpáhit megduplázódtak, ugyanakkor a tényleges birtokosok száma a negyedére csökkent: szolgálataik ellenében a kincstár szívesen lemondott személyes adóikról, birtokot azonban sajnált rájuk pazarolni. (1567-ben a temesvári szandzsáktól nyugatra fekvő, szintén a temesvári vilájet részét képező csanádi szandzsák Szentmihály nevű falvában egy szpáhi, Csontaszéken egy várakozási állományban tartott szpáhi élt.³³)

30 Uo. p. 48–49.

31 BOA Tapu 364.

32 BOA Tapu 552, p. 42. és 46.

33 BOA Tapu 365, p. 354. és 360. Káldy-Nagy Gy.: A csanádi szandzsák i. m. 255., 266.

Kenézből ekkor 27-et (köztük most is négy városit) számolhatunk össze, ez a réteg a temesvári-modavai szandzsákban tehát nem változott, a lippaiból³⁴ viszont végérvényesen kivestett. Teljesen eltűntek a primitivurok, róluk a törvénykönyv sem emlékezik meg. A műszellemek és a magyarázat nélkül szabadosnak (*muáf*nak) jelzett parasztok száma is összezsugorodott, a temesvári szandzsákban már csak kilenc ilyen maradt, és nincsenek martalócok sem. A lippai szandzsákban 1567-ben további 8 *muáf* bukkan fel, ők azonban meghatározott segédszolgálat elvégzése, a solymosi és a feltóti vár építése ellenében élveztek mentességet.³⁵

Legnagyobb veszteség a másfél évtizede legnépesebb csapatot, a huszárokat érte. Egy sem maradt belőlük sem a temesvári, sem a lippai szandzsákban, a hatóságok elunták a helyi hagyományok tiszteletét. Helyettük új kategória jelent meg, a délszlávból törökül is *krajnik*oknak nevezett határőröké, számuk azonban jelentéktelen. A temesvári szandzsák északkeleti, Erdéllyel határos kis kerületeinek hat falvában (Purejben, Bozsonon, Vlaska Drevdián, Csokanesten, Gorni Járcenikben és Monostoron³⁶) írtak össze egyet-egyet, a lippai szandzsák központi náhijéjében hármat, illetve Maros menti kerületeiben további négyet,³⁷ az egész erdélyi határvidéken tehát 13 krajnikot. A primitivurok és a huszárok felszámolása után a belső rendfenntartás részben a várkatonaság, részben a kenézek és a krajnikok tiszte lett, ezt az összeírást bevezető kánunnáme is e két utóbbi társaságra bízta. „A kenézek és a krajnikok a dzsizje, a juhadó és más adók összegyűjtésében és behajtásában, az ország felvirágoztatásában és a szétfutott rája lakóhelyére való visszaszállításában jeleskedjenek, és igyekvön segédkezzenek a vilájeten belül [garázdálkodó] hajdúk és haramiák felkutatásában és kézre kerítésében. Ha pedig valamerre hadjárat vezetettnek, rendben és felkészülten, a szükséges fegyverzetel csatlakozzanak hozzá.”³⁸

A vilájet katonaparaszti szervezeteinek legnépesebbje a solymászok testülete lett (ebben az összeírásban *sahindzs*nak, a következőben zömmel *bázdárn*nak, ritkábban *dogandzs*nak, összesített listájukon *kajadzsin*ak nevezik őket). Úgy látszik, kötelességük nem lépett túl a fiatal sólymok befogásán, felnevelésén és isztambuli beszolgáltatásán, a kánunnáme szűkszavú megfogalmazásából legalábbis ez derül ki: „a solymászok pedig a törvénynek és a szokásnak megfelelően a sólymok körüli szolgálatot végzik, amelyben ne legyen mulasztás”. Adómentességükről szultáni törvények rendelkeztek: a 15. századtól mostanáig helyenként teljes, helyenként részleges adómentességet élveztek.

A temesvári vilájet összes solymászának beosztását az összeírás végén külön lista tartalmazza.³⁹ A madarak – nyilván ismert, gazdag – fészkelőhelyeihez há-

34 BOA Tapu 457.

35 BOA Tapu 457, p. 175, 245.

36 BOA Tapu 365, p. 352, 368, 375, 386, 406, 411.

37 BOA Tapu 457, 17, 20, 32–33, 64.

38 Uo. p. 7–8.

39 Uo. p. 480.

rom-három solymászt rendeltek, a beosztást ezekre a helyekre építették fel. Mindegyik fészkelőhely (*ásián, ásiáne* = fészek) saját nevet kapott, amely mellé az írnok bejegyezte a legközelebbi lakott helyet, és felsorolta a fészkekre ügyelő három solymászt, pl. „Natra[?] nevű fészek Tikván határában, Petre Koja a Semlikhez tartozó Bresztovity faluból, Take Damjan a Semlikhez tartozó Sztari Semlik faluból, Vukman Rajko az ugyanoda tartozó Dolna Sánica faluból”. A beosztás kevéssé figyelt arra, hogy a solymások lehetőleg közeli fészkelőhelyekre járjanak. A fenti példa három emberének 20–30 kilométer távolságból kellett Tikván határában a sólyomfiókákat begyűjtenie.

A lista az egész vilájetből 42 solymászt osztott 14 fészkelőhely kiszolgálására. 41 ember a temesvári és a modavai szandzsákok falvaiban-városaiban lakott, egyetlen solymász a csanádi szandzsákban, a Becskerek alá tartozó Ván faluban.⁴⁰ Lakhelyeik zöme a teljesen elszerbenedett semliki (verseci) kerületben feküdt. Az írnok nyilván az adóösszeírásból szemezte ki a solymásokat, amikor külön listájukat összeállította, és három elkerülte a figyelmét; az összeírásban a temesvári szandzsákban 42, a modavaiban 2, összesen 44 (a csanádi szandzsákbelivel együtt 45) solymászt számolhatunk össze.

Új fejlemény, hogy az egyénre szabott feladatok ellenében mentesített parasztelöljárókat és -katonákat a lakóhelyükhöz kötötték. A kánunnáma úgy rendelkezik, hogy adómentességük csak addig marad érvényben, amíg az összeírásban szereplő helységben laknak. „A defterbe az is bevéttetett, hogy azok, akik nem azokban a falvakban laknak, amelyekben összeírták őket, hanem felkerekednek és más helyre költöznek, legyenek újra ráják, és más rájakkal megegyezően fizessék meg minden adójukat”.

A primityurok és a huszárok eltűnte miatt a temesvári és a modavai szandzsák egyéni szolgálatok fejében mentes parasztságának száma az 1554. évi 168-ról így 119-re csökkent. Nyolcra 15-re nőtt viszont az e két szandzsákban fekvő, derbend-jogú helyek száma, s mivel felük most is város volt, amelyeknek adózó háztartásai részben a népesség növekedése, részben az adóegység kiterjesztése miatt megszorodtak, az ilyen jogon szabados háztartások száma is több mint megduplázódott.

A gyakrabban utakat és rajtuk fekvő folyami átkelőket, ritkábban dunai kikötőket védő derbend-jogú helyek az összeírás sorrendjében a következők voltak: Varjas, Csudaház, Sárád, Csofronya, Rudna, Denta, Pancsova, Kovin, Semlik (Versec), Gatáj, Vojvodinc, Mira, Kuszity, Jaszenova és Ó-Haram. Lakóik most is részleges adómentességet élveztek. A felduzzadt rendszer a 15 derbend-jogú helyen összesen 1391 család valamelyik fegyverforgató tagját vonta be a belső rendfenntartásba, a paraszti katonáskodásba.

Az összeírás a temesvári és a modavai szandzsákban 15 170 adóegységet vett számba,⁴¹ ami a 119 egyéni mentessel együtt 15 289 hánét ad. A teljesen

40 BOA Tapu 365, p. 337.

41 Engel P.: i. m. 186.

vagy részlegesen mentes katonaparaszti háztartások száma 1510 volt, ami a két szandzsák teljes népességének már 9,9%-át tette ki.

1567–1569-ben az összeírások jóvoltából a vilájet egész derbend-szervezetét rekonstruálni tudjuk. A temesvári és a modavai szandzsák előbb felsorolt helységeit a csongrádi szandzsákban három, a gyulaiban és a lippaiban egy-egy derbend-jogú hely egészítette ki, a vilájet teljes szervezete tehát 20 városból és faluból állt.

A legtöbb derbend-közösség a Temesvárról sugarasan kivezető utakat védte. A két legfontosabb délnek tartott. Az első Pancsován át Belgrádba vitt, ennek temesközi őrhelyei Csudaház, Rudna, Módos, Csente és Pancsova, a másik Temesvárról Haram várába tartott, derbend-jogú állomásai Mira, Denta, Versec, Vojvodinc és Jaszenova, az utóbbi kettő a Karas hídjait vigyázta; ennek az útnak volt egy Modavába vivő leágazása is, amelynek Nera-parti őrhelye Kuszity volt. Az északnak tartó utat Temesvár és Lippa között egyetlen derbend-jogú város, Sárád vigyázta éppen félúton (1579-ben még két várost, Keszincset és Osztrovát [Marosszigetet] is a vidék és az út védelmére rendelték, de úgy látszik, derbend-jogok nélkül⁴²). Az út a Körösök felé tovább haladt, de ezen a szakaszon a lippai összeírások nem szólnak őrhelyekről. Megjegyzendő, hogy az utak kiinduló- és végpontjait nem számítva az őket őrző, felsorolt helyekből ekkor csak Versecen állomásozott várkatonaság; a forgalom és az utazók biztonságáért valóban szabados katonaparasztok feleltek.

A többi derbend-jogú város és falu a folyók átkelőit és kikötőit vigyázta. Az Al-Duna nagy kikötőit, egyben az errefelé vezető utak végállomásait Pancsova, Kevevár és Haramvár őrsegei és polgárvárosaik derbendzsi lakosai védték. A Maros déli partját követő utat és a kikötőket Varjas, Csofronya és Szevdin polgárai őrizték. A Tisza teljesen mocsaras, keleti partján nem futott főút, itt egyedül Vincavidék lakosai vigyáztak egy hidat, amely Becsétől és Aracstól északra vélhetően valamelyik holtág áthidalására épült.⁴³ A keleti hegyek lábánál a Berzava partján fekvő Gatáj lakói is derbend-jogokat élveztek; feladatukról az összeírás nem szól, nyilván a folyócska partján keletre tartó, másodrendű út forgalmát védték.

A temesvári vilájetből 1579-ből maradtak az utolsó összeírások és timár-defterek,⁴⁴ amelyek nem mutatnak nagy változásokat, csak a szabadosok csekély növekedését, és némi eltolódást a kategóriák között. A rendszer megállapodottságát és nagyjából változatlan továbbélését az is mutatja, hogy az összeírás élen álló törvénykönyvnek a katonaparasztokról szóló részei kevés stiláris változtatástól eltekintve azonosak a tíz évvel korábbiakkal.

42 BOA Tapu 578, p. 29, 140.

43 A derbend-szervezet rekonstruálásához igen hasznos *Blazovich László*: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1998. 51–61., különösen a tanulmány térképe.

44 A temesvári és modavai szandzsákok összeírása: BOA Tapu 579, timár-defterük: Tapu 674. A csanádi szandzsák összeírását kiadta *Káldy-Nagy Gy.*: A csanádi szandzsák i. m., a gyulait *Uő*: A gyulai szandzsák i. m., a lippai jelzete: BOA Tapu 578.

A temesvári és a modavai szandzsákban a tíz évvel korábbi kétszeresét, 60 kenézt írtak össze (a többi szandzsákban nem voltak már kenézek, ahogy primityurok sem). A szpáhik száma 22, ebből 17 az összeírásban – 1 szpáhi, 4 várakozási állományban tartott szpáhi és 12 szpáhi-fia –, további 5 birtokos a timár-defterben lelhető fel; a két forrásban szereplők ismét nem egyeznek. Újból emelkedett a műszellemek száma: 24-en voltak, míg a magyarázat nélkül mentesek (*muáf*) 4-en. Krajnikból már csak egy maradt a marcsinai náhijében fekvő Csokanesten (további négy a lippai szandzsákban). A legnépesebb csoportot most is 47 solymász alkotta. Az eddig felsoroltak együtt 158, személyében szabados paraszti előjárót és katonát tesznek ki, akiknek falvai legsűrűbben most is a központi területet, a csákovai, a pancsovai és különösen a verseci náhijét lepték el.

Az egész temesvári vilájet egyéni menteseiről az írnok ezúttal két külön listát készítet, mindkettőt 1579. szeptember 27-ére keltezte. Címe szerint az első a kenézek és a műszellemek névsora, de találunk benne szpáhikat, szpáhi-fiakat és krajnikokat is, tehát a műszellem szó itt eredeti, „szabados” jelentésében értendő. A lista az egész vilájetben 101 kenézt és szabados katonaparasztot sorol fel, akiknek zöme, 85 ember a temesvári szandzsákban élt (ennek bő fele, 44 a verseci kerületben). A modavai szandzsákból 8 ember: 6 kenéz és 2 műszellem, a csanádiból egyetlen szpáhi-fi, a gyulaiból egy műszellem, a határszéli lippaiból 6 katonaparaszt: négy krajnik és két műszellem került a listába.

A másik lista a vilájet 44 solymásztát (ezúttal *kajadzsját*) csoportosítja a már ismert módon fészkelőhelyenként hármassal egységekbe (az írnok ismét kifejezett néhány embert, aki pedig solymászként szerepel az összeírásban). Valamennyi a temesvári és a modavai szandzsák lakosa volt, a többi szandzsákba már nem jutott belőlük. Ha lehet, az egységeket most még önkényesebben állították össze, mint tíz évvel korábban. A terület keleti határán lévő Mali Karasova melletti fészkelőhelyhez például tőle 40–50 kilométerre nyugatra fekvő falvak solymászeit rendelték.

A derbend-jogú városok és falvak névsora nem változott.

Számolni ismét csak a temesvári és a modavai szandzsákkal tudok. Ezekben 1579-ben 15 455 hánét írtak össze,⁴⁵ ami a 158 egyéni mentessel 15 613-ra emelkedik. Az egyéni szabadosok és a derbendzsik összes száma 1601, ami a teljes népesség 10,3%-a. A csanádi, a gyulai és a lippai/jenői szandzsákban a katonaparasztok elhanyagolható részesedést képviseltek.

A katonáskodó parasztok ilyen területi megoszlása – a derbend-jogú helységekkel kiegészülve – teljesen a várak elhelyezkedésével, a vilájet védelmi koncepciójával egyezett meg: mindennemű katonai erő nagyja a Temesköz központi területén zsúfolódott össze, ezt egészítette ki a Duna, a Maros és az utak védelme. Amikorra a katonaparaszti szervezetek megállapodtak, a központi terület népességének nagyjából egytizede vált a részesükké. Legfontosabb szereplőik –

45 Engel P.: i. m. 186.

ahogyan mindenütt – a kenézek lettek: a hatóságok segítői a telepítésekben, az adók behajtásában, a belső rendfenntartásban és szükség esetén a rája hadra fogásában. Katonai szerepük töretlen fontosságát mutatja, hogy 1579-ben nekik és a műszellemeknek saját parancsnokuk volt: a Párta faluban lakó Pavle Damjan, a műszellemek és a kenézek szerdárja (*szerdár-i műszelleman ve kenezan*).⁴⁶ Azt a rejtélyt, hogy a román népesség kenézi intézményét a törökök egyáltalán nem hasznosították, egyrészt a románok lakta vidék apró falvaival magyarázom: olyan kicsik voltak, hogy nem laktak bennük kenézek. Másrészt úgy látom, hogy a török hatóságok a katonaparaszti szervezetekben a románokkal éppen úgy nem tudtak mit kezdeni, ahogyan a magyarokkal sem.

KLÁRA HEGYI

THE INHABITANTS AND PEASANT-SOLDIERS OF THE *VILAYET* OF TEMESVÁR

Established in 1552, Hungary's second Ottoman province, or *vilayet*, covered the southeastern part of Ottoman Hungary, the region between the Lower Danube, the Tisza, the Maros–Körös, and the Eastern Hills. Its centre was Temesvár. The *vilayet* comprised six smaller administrative districts: the *sanjaks* of Temesvár, Modava, Csanád, Gyula, Lippa, and Borosjenő. The Hungarian population of the region had declined as early as the medieval era and had almost disappeared after the defeat at Mohács. Population and tax censuses carried out by the Turks between 1554 and 1579 reveal just a few larger towns with Hungarian populations (forming minorities) and several Hungarian villages at the confluence of the Tisza and Maros and in the vicinity of Temesvár. Aside from these exceptions, the region between the Lower Danube and the Maros was populated entirely by people from the Balkans, and over time these immigrants began spreading north of the Maros. As elsewhere along the southern margins of Hungary, the population was made up of a mixture of Serbs and Vlachs. The Serbs seem to have outnumbered the Vlachs, inasmuch as this can be determined based on their names alone. On the eastern border of the Temesvár *vilayet*, Romanians from Transylvania settled in a growing number of villages.

It was on this ethnic base that the Ottomans – establishing themselves in the region after 1552 – founded their peasant soldier brigades, which they introduced from the Balkans. On the southern margins of the Buda *vilayet*, the population was replaced in patches. A study showed that the brigades soon died out where they were reliant on Hungarian inhabitants. It was only among the Balkan immigrants that they became more consolidated. The lesson was just the same in the Temesvár *vilayet*: north of the Maros, in the Hungarian-inhabited zone, no brigades were formed; nor did they put down roots in the Romanian-inhabited zone to the east. But they proliferated in the inner zone of the *vilayet*, swamped by people from the Balkans.

In the first census, the most common form of brigade was still the local brigade, that is, peasant cavalrymen or hussars. Such brigades had existed even before the Ottoman invasion. They were sustained by the Turks only until their own brigades

46 BOA Tapu 579, p. 336.

could be introduced. By the next census, the hussars had disappeared, but there was an increase in the number of free peasants: *müssellems* and *muafs*, Christian *sipahis*, falconers (*dogandjis*, *šahindjis*, *kayadjis* or *bazdars*), and the leaders of the peasant-soldiers charged also with their deployment, the *kenezes* and *primikürs*. By 1579, a network of locations with *derbend* status had also been established for the purpose of defending highway junctions, river crossings, bridges and ports. In the central area, the *sanjaks* of Temesvár and Modava, the percentage of peasants receiving tax exemptions in return for occasional military service increased from 5.5 percent in 1554 to 9.9 percent in 1579. Meanwhile, the final network of towns and villages with *derbend* legal status comprised 20 settlements.

The peasant-soldier brigades introduced to the Temesvár *vilayet* existed until the end of Ottoman rule – although this is merely a hypothesis, given the absence of Turkish records. Even so, other sources appear to substantiate our hypothesis. After Hungary's liberation, the Hungarian royal authorities carried out surveys throughout the country. These surveys clearly indicate that the Serb population in the larger municipalities owed the Ottomans military service rather than tax payments.